

Jolanta Pasterska
Uniwersytet Rzeszowski

Implozja (nowej) prozy

Od niemal ćwierćwiecza literaturoznawcy, krytycy i czytelnicy z różnym nasileniem utyskują na współczesną polską prozę. Pisze się o jej niskim poziomie artystycznym albo o wymyślanym filozofowaniu, albo jeszcze o zbytnej uległości wobec popkultury i podporządkowaniu wymogom massmediów. Szokuje, robiąca zawrotną karierę, kategoria prowokacji artystycznej. Przyjmuje się niezwykle entuzjastycznie debiuty pisarzy, którzy często zwiedzeni szybkim sukcesem komercyjnym osiadają na laurach i „produkują” kolejne „duplikaty” swoich juveniliów, stając się sezonowymi gwiazdkami popkultury. Modom ulegają też starsi twórcy, próbujący – z różnym skutkiem – wcisnąć się w ten nowo skrojony literacki garnitur. Z drugiej strony, publiczność czytająca otrzymuje prozę dojrzałą, twórczą, wyrafinowaną, która zmusza – w obliczu zachodzących zmian – do innych odczytań, wymaga obrania odmiennej interpretacji, korzystania z innych narzędzi badawczych. Pastisz (auto)ironia, gra z konwencjami wydają się podstawowymi wyznacznikami nowej prozy. W wymiarze ideowym dominuje kwestia stosunku do religii, problem tożsamości (etnicznej i płciowej – literatura lesbijska i gejowska), zainteresowanie postkolonializmem i antropologią kulturową. Proza ta, ubrana więc w nowe znaczenia, jest odpowiedzią na wyzwania współczesności pozaliterackiej. W gąszczu nowych debiutów, zalewie różnego rodzaju artystycznych eksperymentów i pisarskich happeningów, nachalnych zabiegów PR łatwo jest się zagubić i pobiłdzić. Dlatego właściwie od czasu „przełomu”, czyli roku 1989, toczy się dyskusja na temat oblicza nowej literatury¹. Literaturoznawca, krytyk i czytelnik stają przed zasadniczymi dwiema kwestiami: jaka to proza? i jak ją czytać? W dalszej perspektywie zaś pojawia się pytanie o „mody” i drogi poszukiwań nowej prozy.

¹ Zagadnienia te były przedmiotem dyskusji opatrzonej tytułem *Idee, tematy i tradycje ostatniego dwudziestolecia*. Zob. *20 lat literatury polskiej 1989–2009. Idee, ideologie, metodologie*, red. I. Iwsiów, A. Galant, Szczecin 2008. Problem ten poruszają także autorzy takich monografii jak choćby: *Pisać poza rok 2000*, red. A. Lam, T. Wroczyński, Warszawa 2002; *Świat nowej prozy*, red. S. Jaworski, Kraków 2001; *Inna literatura? Dwudziestolecie 1989–2009*, red. Z. Andres, J. Pasterski, Rzeszów 2010.

Aby próbować odpowiedzieć na te pytania, potrzebne jest zwrócenie uwagi na przyczyny, wskazanie źródła/źródeł zmian tkwiących „na zewnątrz” literatury, związanych z transpozycjami kulturowymi, psychologiczno-społecznymi i socjologicznymi oraz ustalenie stopnia i kierunku zależności od nich dominujących praktyk pisarskich. Sprawą ważną zatem jest wskazanie, w jaki sposób, jakimi środkami opisu nowa proza realizuje owe wyzwania współczesności. Przyjęcie perspektywy ostatnich dwudziestu pięciu lat zakłada więc realizację celu poznawczego i funkcjonalnego. Zaproponowana cezura zawiera w sobie dość bogaty obszar lekturowy z autorami o mocno zróżnicowanej świadomości estetycznej. Na interpretatorsko-krytycznym stole chirurgicznym ostatniego ćwierćwiecza pojawiali się wszak tacy pisarze, jak: Dorota Masłowska, Wojciech Kuczok i Michał Witkowski. Rzecz ciekawa, że dzisiejszych, anno Domini 2015, krytyków i badaczy, los tych błyskotliwych debiutów lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku raczej już nie interesuje. Dlaczego? Zmienność mód i upodobań czytelniczych predestynuje do ustalenia kierunków przemian (bądź nie) w twórczości pisarzy o ustalonej już dziś pozycji, na przykład Andrzeja Stasiuka czy Olgi Tokarczuk. Wreszcie interesujący wydaje się model prozy tworzonej na początku XXI wieku przez „starych emigrantów” (Piotr Guzy), i dalej: jaki charakter ma proza tworzona przez najmłodszych (e)migrantów (na przykład Piotr Czerwiński, Adam Miklasz, Joanna Pawluśkiewicz). Ważnym zagadnieniem jest też odradzająca się prężnie literatura obywatelska, polityczna (Jarosław Rymkiewicz, Bronisław Wildstein). Rodzi się zatem pytanie o proponowaną przez pisarzy „ideę nowej Polski” i „nowych Polaków”, a tym samym o patrona tej prozy (Gombrowicz czy Conrad?). Istotną kwestią jest także stanowisko pisarzy wobec tematów społecznych, w tym wobec wszelkich wykluczonych (AIDS, anoreksja, aborcja, przemoc w rodzinie). Z impetem w czytelniczy obieg wkracza silnie akcentująca swoją obecność literatura kobieca i feministyczna/genderowa (Grażyna Plebanek, Hanna Samson, Kaja Malanowska, Marta Syrwid, Katarzyna Tybulewicz). Na ile „kobieca perspektywa” okazuje się przydatna w uprawianiu literaturoznawstwa, a może jest jedynie jednym z modnych dziś post-trendów?

Takie pytania postawiła redakcja „Tematów i Kontekstów” przed Autorami zaproszonymi do dyskusji. Inwytacja spotkała się z pozytywną reakcją wielu przedstawicieli środowisk akademickich, także zagranicznych, czy ściślej – zaoceanicznych. Otrzymaliśmy trzydzieści pięć rozpraw i artykułów Autorów reprezentujących takie ośrodki badawcze, jak: Uniwersytet Śląski w Katowicach, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Wyższa Szkoła Humanitas w Katowicach, Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie, University of British Columbia w Vancouver (Kanada). Na temat nowej i najnowszej prozy wypowiedzieli się nie tylko literaturoznawcy, ale także kulturoznawcy i antropolodzy literatury. Co ważne, głos zabrali

zarówno uznani krytycy, jak i młodzi naukowcy. Wszystkie złożone prace przyjęliśmy z prawdziwą wdzięcznością, te bezpośrednio związane z tematem przewodnim numeru stanowią jego korpus i zostały opublikowane w części zasadniczej pisma opatrzonej tytułem *Proza nowa i najnowsza*.

Zasadniczą część tomu otwierają artykuły poświęcone twórczości Olgi Tokarczuk i Andrzeja Stasiuka. Barbara Trygar proponuje odczytanie *Biegunów* Olgi Tokarczuk w uniwersalnej perspektywie. Powieść stała się dla Autorki artykułu punktem wyjścia do dyskusji na temat prozy XXI wieku i jej nomadycznego bohatera. Ruch, przestrzeń, czas, „Ja” – to cechy fundamentalne w konstruowaniu post-fenomenologicznej narracyjnej tożsamości człowieka, która dominuje w literackim dyskursie na temat kondycji człowieka XXI wieku. O fenomenie przestrzeni i czasu w twórczości autora *Wschodu* pisze natomiast Wiesław Setlak. Badacz zauważa, że Stasiuk poszukuje nieustannie mistycznego miejsca, które nada sens jego aktywności w czasie i przestrzeni, przestrzeni o potencjale zapewniającym samospełnienie. Czynnikiem stymulującym te poszukiwania, inspirującym nieustanną wędrówkę jest nomadyczna osobowość pisarza. Artykuł jest próbą odczytania twórczości autora *Wschodu* zarówno poprzez pryzmat zmian społeczno-kulturowych, jak i w kontekście poszukiwania walorów, które nadają prozie Stasiuka charakter uniwersalny. Z kolei Jacek Lech rozpatruje prozę Stasiuka w kontekście estetyki melancholii przybierającej w prozie autora *Dukli* formę refleksji nad rzeczywistością, której towarzyszy duchowy ciężar wymierzony przeciw postmodernizmowi. W innym ujęciu zastosowana kategoria pozbawiona swej duchowej istoty jest przykładem egzystencjalnego odrętwienia i jałowej stagnacji. W perspektywie opisu ważnych doświadczeń współczesności trzeba też widzieć głośną powieść *Niskie Łąki* Piotra Siemiona, w której Janusz Pasterski dostrzegł swoisty rytuał przejścia. Proza Siemiona klasyfikuje się bowiem wśród utworów przedstawiających doświadczenia pokoleniowe młodych Polaków w okresie przełomu ustrojowego lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. Autor *Niskich Łąk* zarysował w powieści polską drogę do kapitalizmu i dokonał dekonstrukcji kluczowych mitów tamtego czasu: doświadczenia stanu wojennego, emigracji zarobkowej i narodzin wolnego rynku. W konsekwencji powieść okazuje się przenikliwym wizerunkiem Polski czasów przełomu.

Kolejną grupę badaczy zajmuje proza polityczno-historyczna. Kamila Kania zauważa, że postulat odpolitycznienia kultury po przemianach ustrojowych w roku 1989 okazał się mitem. Do takiego wniosku upoważnia proza Bronisława Wildsteina, bowiem autor *Czasu niedokonanego* podejmuje konsekwentnie temat historii oraz polityki jako sił determinujących ludzką egzystencję. Tym samym nawiązuje do ciągle żywo obecnej w polskim piśmarstwie tradycji prozy rozrachunkowej. Arkadiusz Luboń z kolei śledzi przekształcenia tematyczne i stylistyczne, jakie Bronisław Wildstein wprowadzał w kolejnych tomach powieściowych publikowanych

w ostatniej dekadzie: *Dolinie nicości* (2008), *Czasie niedokonanym* (2011) oraz *Ukrytym* (2012). Przyjęta perspektywa analityczna traktuje te trzy tomy jako ogniwa jednego, konsekwentnie rozwijanego cyklu literackiego. W kręgu tematów historycznych lokuje się także proza nestora polskiej emigracji Piotra Guzega. Marcelina Janisz, interpretując opowiadanie *Mała Nusia z misiem*, zwraca uwagę na przeobrażenia tej twórczości w kontekście ostatniego zbioru opowiadań. Powracający temat drugiej wojny światowej schodzi w ostatnim opowiadaniu na dalszy plan, staje się jedynie tłem, a pisarz koncentruje swoją uwagę na człowieku, jego psychice i stosunku wobec zła. Z kolei Magdalena Dul-Kuźniar, dokonując interpretacji powieści *Dybuk* Marka Świerczka, nawiązuje do prozy „rozrachunkowej”, demistyfikującej, która z dystansu i wobec nowych faktów historycznych każe spojrzeć na stosunki polsko-żydowskie z innej, odmiennej perspektywy. W kręgu tematów kulturowego *tabu* pozostaje także artykuł Natalii Żórawskiej, która opisuje problem Zagłady w prozie kobiet po 2000 roku. Wiwisekcja autobiograficznych książek Ewy Kuryluk, Agaty Tuszyńskiej, Romy Ligockiej czy Magdaleny Tulli w kontekście utworów Marka Bieńczyka, Jana Tomasa Grossa czy Michała Głowińskiego wskazuje, że proza „holocaustowych kobiet” wyróżnia się emocjonalnością, intymnością i szczerością narracji. Są to utwory pozbawione patosu, w centrum opisu stawiają postać matki, gdyż zwierzenia bohaterki koncentrują na cielesnym odczuwaniu spadku, który pozostał po traumie, jaką przeżyli ich bliscy. Odmienne natomiast podejście do Historii (nie tylko zdarzeń historycznych) wskazuje lektura *Lodu* Jacka Dukaja. Piotr Gorliński-Kucik odczytuje tę powieść jako propozycję historii alternatywnej, która powstaje w wyniku modyfikacji praw fizyki i intelektualnej gry z hasłami szkoły lwowsko-warszawskiej. Metafora Lata i Zimy dookreślająca dwudzielność świata odpowiada relatywizmowi i esencjalizmowi – dwóm przeciwstawnym, wykluczającym się kategoriom determinującym poznanie rzeczywistości i dochodzenie do prawdy. *Lód* to także, jak dowodzi Autor, powieść o narracyjności historii.

Artykuł Piotra Gorlińskiego-Kucika wprowadza w krąg utworów z gatunku fantastyki. Rozważania Anny Rutki traktują o utworach Łukasza Orbitowskiego i Pawła Demirskiego, których twórczość stoi w opozycji do nurtu narodowo-symbolicznych interpretacji pamięci. Poprzez wybór gatunku fantastyki historycznej autor *Widm* zapewnia sobie przestrzeń wolności twórczej, polegającą na swobodnej reinterpretacji i kontynuacji zastanych narratywów pamięci. Natomiast Teatr Pawła Demirskiego i Moniki Strzępki to teatr, który staje się nośnikiem wyobraźni historycznej i samoświadomości narodowej Polaków. Teatr jest tu medium protestu przeciwko skostniałym formom pamięci. Trywialność i wulgarność języka burzy zarówno wysokie frazy narodowej kultury pamięci, jak i popkulturowe naiwne reprezentacje wojny i powstania warszawskiego.

Kolejna grupa artykułów upoważnia do pewnej dygresji. Niemalę grono badaczy zainteresowało się bowiem prozą, której imploję odnotowujemy

niemal codziennie. Idzie tu o zainteresowanie literaturą popularną. Autorzy zamieszczonych w tomie interpretacji zwracają baczniejszą uwagę na przyczyny owej „popularności”, przyglądają się tematyce, penetrują obszary zapożyczeń, wreszcie formułują postulaty jej odczytania.

Dariusz Piechota charakteryzuje najnowsze utwory literatury popularnej z perspektywy literatury XIX wieku. Na przykładzie tekstów bezpośrednio nawiązujących do *Lalki* Bolesława Prusa (*Alkaloid* A. Głowackiego i *Córka Wokulskiego* R. Praszyńskiego) oraz utworów pośrednio odwołujących się do epoki wiktoriańskiej dowodzi, że realizm jako paradygmat kulturowy jest ciągle aktualny w prozie ponowoczesnej. Literatura XIX wieku dostarcza licznych struktur fabularnych, motywów, które są nieustannie „przerabiane” przez współczesnych pisarzy.

W obrębie literatury popularnej znaczną uwagę badaczy przykuwa proza pisana przez kobiety (proza kobieca). Jej krytyczną charakterystykę przeprowadza Dariusz Nowacki. Autor przedstawia sposoby jej komentowania. Wyróżnia pięć typów komentarza: pierwszy (*aneksja*) polega na włączeniu popularnej opowieści w krąg literatury ważnej społecznie. Typ drugi (*gra z konwencją*) zasadza się na odnajdywaniu w popularnych opowieściach elementów groteskowych, ironicznych, a nade wszystko sygnałów metaliterackich. Metoda trzecia (*zgodnie z tradycją*) to z jednej strony utrwalone w tradycji badawczej podejście poetologiczne (analizy strukturalne), z drugiej zaś nastawienia inspirowane krytyką feministyczną (demaskowanie popularnych narracji jako wypowiedzi ideologicznych). W czwartym podejściu („*dobrze się wsłuchać*”) mowa jest o praktykach pozaliteraturoznawczych, czyli o tym, jak popularna proza kobieca czytana jest przez socjologów i kulturoznawców. Piąta zaś orientacja (*emocje i zbytek*) oparta jest na badaniu emocjonalno-terapeutycznych stylów odbioru prozy popularnej.

Kolejne artykuły będą szczegółowym wypełnieniem zarysowanej typologii. Magdalena Boczkowska poddaje analizie dwie powieści *Własne miejsca* (2005) oraz *Rówieśniczki* (2014) Katarzyny Tubylewicz, omawiając je w kontekście manifestu *Alice Munro nie miałyby u nas szans* i późniejszej dyskusji na temat konieczności dialogu z literaturą popularną i odnowienia prozy środka. Szkice Grażyny Maroszczuk, Bożeny Fąfary i Katarzyny Winnickiej odsyłają do prozy, której tematem jest wykluczenie. Grażyna Maroszczuk analizuje powieść Kai Malanowskiej *Patrz na mnie Klaro*. Utwór ten staje się pretekstem do rozważań na temat „martyrologii rodzinnych”, uwikłań kobiecych, z których, mimo upływu lat, nie mogą się uwolnić. Bożena Fąfara, omawiając utwór *Zaplecze* Marty Syrwid, zwraca uwagę na obecny w prozie najnowszej problem anoreksji, zaś Katarzyna Winnicka na podstawie analizy opowiadań *Józef H.* Marka Kochana oraz *Trafieni* Michała Witkowskiego przedstawia sposób literackiego zobrazowania choroby HIV/AIDS.

Artykuł Agnieszki Nęckiej jest próbą spojrzenia na problem emigracji/migracji w prozie polskiej po 2000 roku. Autorka zauważa, że w czasach „migracji unijnej” mamy do czynienia z dwoma wariantami opisu doświad-

czeń: „pozytywnym” wzorcem, traktującym emigrację jako swoistą przygodę, która oznacza uwolnienie się od dotychczasowych obowiązków i narzuconych rygorów, oraz „negatywnym”, ujmującym z kolei emigrację jako przymus. Także i tutaj wyraźnie zarysowuje się podział „genderowy”. Tę podstawową część tomu zamyka eseistyczny szkic Romana Sabo, który jest próbą subiektywnej oceny zjawisk zachodzących w polskiej (nowej) prozie.

Zawartość zasadniczej części tomu uprawnia do co najmniej trzech wniosków. Po pierwsze, głównym przedmiotem zainteresowania badaczy (dodajmy – młodych) jest literatura popularna. To ona właśnie – jak wolno sądzić – najszybciej reaguje na zachodzące zmiany i aspiruje do opisu rzeczywistości. Pożywką dla tego typu literatury stały się tematy wykluczenia, moralność, obyczajowość, konsumpcjonizm, migracje. Co za tym idzie, jej siła tkwi raczej w doniosłości poruszanej problematyki, w kontrowersyjności, prowokacji, a nie w walorach artystycznych. Po wtóre, ważnym polem badawczego namysłu staje się także literatura obywatelska, polityczna, z ducha Conradowska. I po trzecie, o ile trudno dziś wyrokować, które z omawianych w tomie utworów (którzy twórcy) pograżą się w niebycie, a którzy przetrwają kolejny „wybuch” nowej prozy, to trzeba stwierdzić, że pisarze o utrwalonej pozycji, jak Stasiuk, Tokarczuk czy Dukaj wychodzą z tej erupcji zwycięsko. Implozja (nowej) prozy bowiem ma to do siebie, że jest widoczna/widowiskowa jedynie przez moment. Dla wielu/większości? debiutujących pisarzy/pisarek ta literacka przygoda może skończyć się jednak chwilową tylko obecnością w świetle czytelniczych jupiterów.

Osiem następnych artykułów jest niejako kontynuacją tematów poruszanych w czwartym numerze pisma. Umieszczone zostały w dziale *Interpretacje i rozprawy* niezwiązanym z wiodącą problematyką tomu. Prezentujemy tu interpretację powieści Józefa Ignacego Kraszewskiego ukierunkowaną na obyczajowość XVIII-wieczną oraz kulturę życia codziennego ówczesnych klas społecznych (Aleksandra Modlińska), analizę prywatnej epistolografii Adolfa Dygasińskiego, która odsłania nieznaną, zdominowaną przez kobiety portret pisarza (Magdalena Niekra), i rozpoznania nad rolą satyry w poezji Jana Raka (Anna Patryło), kontynuujemy także opowieść o historii londyńskich pism studenckich – „Życie Akademickie”, „Kontynenty” (Rafał Moczko), tym razem śledzimy dyskusje na temat niezdefiniowanej „polskości”, które toczono pomiędzy młodą i starą emigracją w kontekście dwujęzyczności, asymilacji i wynarodowienia. Pozostajemy także w kręgu poszukiwań wpływu Sienkiewicza na literaturę popularną, które podejmuje Joanna Rusin, omawiając twórczość marynistyczną Karola Olgierda Borchardta (*Znaczy kapitan* i *Szaman morski*). Autorka zwraca uwagę, że pisarz chętnie i często odwoływał się do postaci i scen z *Trylogii*; także w nieukończonych, wydanych pośmiertnie wspomnieniach z dzieciństwa *Pod czerwoną różą* (1991).

W tej części tomu prezentujemy również omówienia literatury obcojęzycznej. Zapraszamy do rozważań na temat stosunku Conrada i Dostojewskiego do dziewiętnastowiecznego kryzysu wartości na przykładzie *Lorda Jima*

i *Zbrodni i kary* (Andrzej Busza), publikujemy studium o *Opętaniu* Antonii Susan Byatt, w którym Autorka artykułu, poddając szczegółowej analizie strukturę powieści, dowodzi, że utwór jest przykładem filologicznej *powieści uniwersyteckiej* (Anna Skubaczewska-Pniewska). Przybliżamy także autobiografię niemieckiego pisarza Wernera Heiduczka (Grzegorz Jaśkiewicz), rozważania te szczególnie współbrzmiają z polityczno-rozrachunkową powieścią *Trzecie królestwo* Andrzeja Kuśniewicza. O tego zapomnianego pisarza upomina się Grzegorz Supady, który przedstawia utrwalone przez Kuśniewicza zmagania Niemców z trudnymi pytaniami zadawanymi przez następne pokolenia. Tematyka powieści oscyluje wokół przełomu, jaki ćwierć wieku po zakończeniu drugiej wojny światowej dokonał się w polityce RFN i społeczeństwie zachodnioniemieckim. Dlatego powieść mimo upływu lat nadal stanowi cenne świadectwo dokumentujące ów ważny okres w historii Europy Środkowej.

Moduł ten domyka interpretacja autobiograficznych tekstów (intymnych zapisków, listów) i wierszy Marilyn Monroe, które analizowano z punktu widzenia psychoanalizy i antropologii (Katarzyna Grzyb).

Zgodnie z przyjętą formułą pisma na kolejne dwa ogniwa tomu składają się działy: *Recenzje i przeglądy*, w których zamieszczamy omówienia ważnych monografii (przygotowali je: Radosław Sioma, Gustaw Ostasz, Marcin Lutomiński, Magdalena Rabizo-Birek, Rafał Moczkoć) oraz *Wywiady i sprawozdania*: zamieszczamy tu dwie rozmowy o Józefie Wittlinie z córką poety Elżbietą Wittlin-Lipton (Ewa Wielgosz). Całość tomu domykają materiały dokumentujące ważne naukowe inicjatywy podejmowane w Uniwersytecie Rzeszowskim oraz innych ośrodkach akademickich (Anna Fiedień, Anna Jamrozek-Sowa, Jolanta Pasterska).

Implosion of (new)prose

It is a fact that, since the turning point of 1989, there has been a discussion on the face of new prose. A specialist in literature, a critic and a reader face two main questions: what kind of prose it is and how to read it. In the long term, in turn, questions concerning the 'trend' and the quest for new prose arise. In order to attempt to answer these questions, one needs to pay attention to the causes and source/sources of the changes which can be found 'outside' the literature, and which are related to cultural, psychological, social and sociological transpositions. It is also important to determine the degree and direction of writing dependent on them. The authors of the papers gathered in this volume have portrayed a wide panorama of new prose and paid attention to both promising and less sparkling debuts. They have focused on the transformations of Polish prose, its aesthetic, ethical and cognitive values.

Key words:

new prose, transformations, panorama of prose, reception

Słowa kluczowe:

nowa proza, kierunki zmian, panorama prozy, recepcja (odbiór)